द्रुतवाचनम्

(प्रहेलिका)

[जीवन की आरम्भिक अवस्था में बौद्धिक विकास, तर्कशक्ति की प्रखरता, कल्पनाशक्ति के संवर्धन तथा मनोरञ्जन की दृष्टि से संसार की प्रमुख भाषाओं में प्रहेलिकाओं का विकास हुआ है । इन्हें "पहेली" तथा Riddles कहा जाता है । इन्हें सुनकर शिक्षार्थी अपनी कल्पना तथा तर्क के द्वारा उत्तर खोजने का प्रयास करता है जिससे उसकी बौद्धिक क्षमता बढ़ती है । संस्कृत भाषा में भी प्राचीन काल से ही प्रहेलिकाएँ रही हैं । यहाँ प्राचीन और आधुनिक दोनों प्रकार की प्रहेलिकाओं का संकलन प्रस्तुत किया गया है । शिक्षार्थी पहले अपनी कल्पना से इन्हें हल करने का प्रयास करें तब दिये गये उत्तरों से समाधान प्राप्त करें ।]

नित्यं भ्रमति योगी न महदुष्णो न पावकः ।
विकासयति यः पद्मं वृत्ताकारो वदन्तु कः ? ॥1॥

वर्धते यः कदाचित्तथा क्षीयते
दृश्यते वा कदाचिन्न तद् दृश्यते ।
वारिधिर्नास्ति नैवाऽस्ति वायुस्तथा,
कोऽस्ति सः तस्य किन्नामधेयं सखे ? ॥2॥

विश्वप्रसिद्धा भुवि राजमाना,
प्रकाशमाना न रविर्न वह्निः ।
न रूपमेवाऽस्ति तथापि लोके,
सर्वत्र सर्वैरवलोक्यते का ? ॥3॥

भ्रमामि नित्यं न शशी न भानुः
चक्राणि मे सन्ति न तेषु वायुः ।
वहामि लोकान् न च वायुयानं,
वदन्तु मे किं खलु नामधेयम् ? ॥4॥

गगने डयते न खगो न सुरो,
न शशिर्न रविर्हनुमानपि नो ।
जनवाहनमस्ति भुवि प्रथितं,
नरनिर्मितमस्ति सखे ! वद किम् ॥5॥

अस्थि नास्ति शिरो नास्ति,
बाहुरस्ति निरंगुलिः ।
नास्ति पादद्वयं गाढम्,
अंगमालिंगति स्वयम् ॥6॥

उत्तराणि - 1. सूर्यः, 2. चन्द्रमाः, 3. विद्युत्, 4. रेलयानम्, 5. आकाशवाणी (रेडियो), 6. कञ्चुकः (कुर्ता

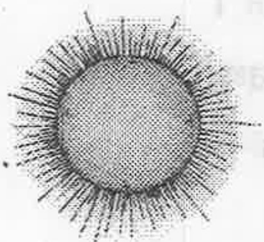

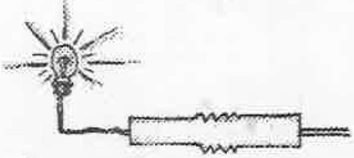
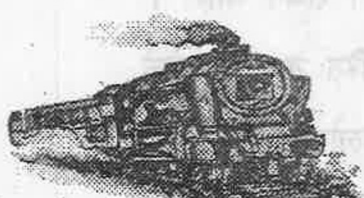

शब्दार्थाः

नित्यम्	–	प्रत्येक दिन
भ्रमति	–	घूमता है
योगी	–	साधक
न/नो	–	नहीं
महदुष्णः	–	अत्यधिक गर्म
पावकः	–	आग
विकासयति	–	विकसित करता है
यः	–	जो
पद्मम्	–	कमल
वृत्ताकारः	–	गोल आकार का
वदन्तु	–	कहें, बोलें, बताएँ
वर्धते	–	बढ़ता है
कदाचित्	–	कभी
क्षीयते	–	घटता है
दृश्यते	–	दिखाई देता है
वारिधिः	–	समुद्र
किन्नामधेयम्	–	किस नाम का

सखे	–	मित्र (सम्बोधन)
भुवि	–	धरती में, पृथ्वी में
राजमाना	–	सुशोभित है, विराजमान है
प्रकाशमाना	–	प्रकाशित होती हुई
रविः	–	सूर्य
वह्निः	–	आग
रूपम्	–	आकार, स्वरूप
लोके	–	संसार में
सर्वत्र	–	सभी जगह
सर्वैः	–	सभी लोगों के द्वारा
अवलोक्यते	–	देखी जाती है
शशी	–	चन्द्रमा
भानुः	–	सूर्य
चक्राणि	–	पहिये (बहुवचन)
वायुयानम्	–	हवाई जहाज
खलु	–	निश्चय ही
गगने	–	आकाश में
डयते	–	उड़ता है

खगः	–	पक्षी
सुरः	–	देवता
जनवाहनम्	–	लोगों का वाहन
प्रथितम्	–	प्रसिद्ध
अस्थि	–	हड्डी
नरनिर्मितम्	–	मनुष्य द्वारा बनाया हुआ
शिरः	–	सिर
निरंगुलिः	–	बिना अंगुली वाला
पादद्वयम्	–	दो पैर
गाढम्	–	बहुत अधिक
अंगम्	–	शरीर में
आलिंगति	–	लिपटता है

सन्धि विच्छेदः –

महदुष्णः	=	महत् + उष्णः
कदाचिन्न	=	कदाचित् + न ।
वारिधिर्नास्ति	=	वारिधिः + नास्ति ।
वायुस्तथा	=	वायुः + तथा ।
कोऽस्ति	=	कः + अस्ति ।

किन्नामधेयम्	=	किम् + नामधेयम् ।
रविर्न	=	रविः + न
रूपमेवाऽस्ति	=	रूपम् + एव + अस्ति
रविर्हनुमानपि	=	रविः + हनुमान् + अपि
नास्ति	=	न + अस्ति
बाहुरस्ति	=	बाहुः + अस्ति
निरंगुलिः	=	निः + अंगुलिः

प्रकृति–प्रत्यय विभागः

भ्रमामि	–	√भ्रम् , लट्लकारः, उत्तमपुरुषः, एकवचनम्
वदन्तु	–	√वद् , लोट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
अस्ति	–	√अस् , लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
वहामि	–	√वह् , लट्लकारः, उत्तमपुरुषः, एकवचनम्
दृश्यते	–	√दृश् , लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
सन्ति	–	√अस् , लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

अभ्यासः

(मौखिकः)

1. **प्रहेलिकाः सस्वरं गायत ।**
2. **अधोलिखितानां पदानां धातुं वदत ।**

(क) अस्ति, सन्ति, वदति, भ्रमामि, वदन्तु, वहामि, ।

3. **अधोलिखितानां पदानाम् अर्थं वदत–**

खगः, पावकः, अस्थि, पादद्वयम्, कदाचित्, वर्धते, सर्वत्र, विकासयति, प्रकाशमाना, सुरः, गगनम् ।

(लिखितः)

1. **एकपदेन उत्तरं दत्त –**

(क) सूर्यः नित्यं किं करोति ?

(ख) कः क्षीयते वर्धते च ?

(ग) खगः कुत्र डयते ?

(घ) गगने शशिवत् नित्यं कः भ्रमति ?

(ङ) भुवि प्रचितं किम् ?

(च) कीदृशः कञ्चुकस्य बाहुः अस्ति ?

(छ) अंगम् कः आलिंगति ?

2. **उचितं मेलनं कुरुत–**

(क) विश्वप्रसिद्धा भुवि	(i) खगो न सुरः
(ख) भ्रमामि नित्यं न	(ii) तथापि लोके
(ग) न रूपमेवाऽस्ति	(iii) शिरो नास्ति
(घ) गगने डयते न	(iv) राजमाना
(ङ) अस्थि नास्ति	(v) शशी न भानुः

3. **अधोलिखितानां पदानां सन्धिविच्छेदं कुरुत –**

वायुस्तथा, रविर्न, नास्ति, नैवाऽस्ति, किन्नामधेयम्, कोऽस्ति, महदुष्ण:

4. **पर्यायवाचिन: शब्दान् लिखत–**

यथा – भानु: = रवि:

(क) पावक:	–	–
(ख) शशी:	–	–
(ग) वायु:	–	–
(घ) गगनम्	–	–
(ङ) खग:	–	–
(च) सुर:	–	–
(छ) भुवि	–	–

5. **अधोलिखितपदेषु लकारं पुरुषं वचनं च लिखत –**

	लकार:	पुरुष:	वचनम्
यथा–पठन्तु	लोट्लकार:	प्रथमपुरुष:	बहुवचनम्
(क) भ्रमति	–	–	–
(ख) अस्ति	–	–	–
(ग) वदन्तु	–	–	–
(घ) सन्ति	–	–	–
(ङ) भ्रमाणि	–	–	–
(च) वहामि	–	–	–
(छ) दृश्यते	–	–	–

◆◆◆